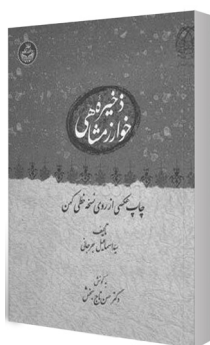

ذخیره خوارزمشاهی از آغاز تا انجام

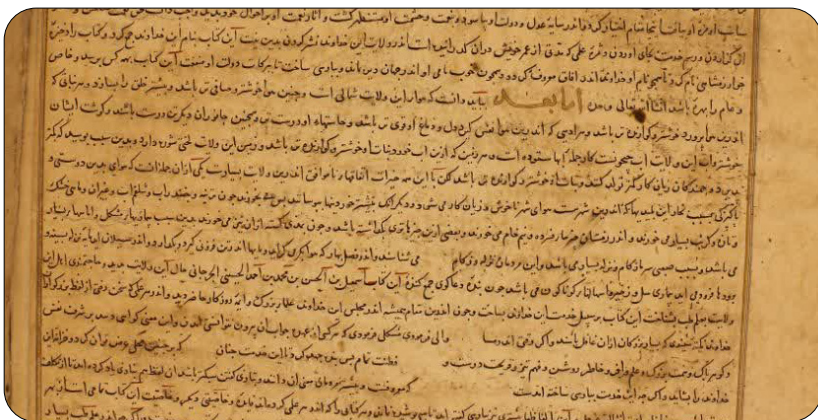
محمدابراهیم ذاکر^۱

10.30484/jii.2026.3363 | ebrahim_zaker@yahoo.com

• استناد: ذاکر، محمدابراهیم (۱۴۰۵). ذخیره خوارزمشاهی از آغاز تا انجام. مجله مطالعات ایرانی - اسلامی. ۱۶(۱).

۱. پژوهشگر تاریخ پزشکی ص ۱۱۴-۱۳۹.

زیست نامهٔ جرجانی، پزشک پارسی نویس

امیر سید، امام زین الدین ابو ابراهیم اسماعیل فرزند حسن فرزند حسین فرزند محمد فرزند محمود فرزند احمد حسینی سپاهانی جرجانی (گرگانی) ملقب به زین الدین، شرف الدین، ابوالفضائل، با آوازهٔ سید اسماعیل جرجانی یکی از برجسته‌ترین عارفان، فیلسوفان، پزشکان و دانشمندان نامدار ایران و جهان در سده‌های پنجم و ششم هجرت بود. وی در سال ۴۳۴ ق. / ۱۰۴۲ م. در گرگان زاده شد و در سال ۵۳۵ ق. / ۱۱۴۰ م. در مرو چشم از جهان فرو بست.^۲

جرجانی آثار گران بها و ارزنده‌ای در علوم گوناگون از خود به جای گذاشت و با پارسی نویسی در پیشرفت دانش پزشکی در میان پارسی‌خوانان سرزمین پهناور ایران زمین از دجله تا سند تأثیرگذار بود، ولی از زندگی او آگاهی چندانی در دست نیست و تراجم‌نویسان بسیار اندک دربارهٔ او گفتگو کرده‌اند.

سید اسماعیل جرجانی افزون بر دانش پزشکی و ورزیدگی در درمانگری، به فراگیری دانش حدیث و تصوف پرداخت و از برجستگان این علوم اوائل نیز شد.

وی عرفان، تصوف و حدیث و تصوف را در دامان عارف، محدث و مفسر بزرگ زین‌الاسلام ابوالقاسم عبدالکریم فرزند هوازن قشیری نیشابوری (۳۷۶ - ۴۶۵ ق.) آموزش دید و کتاب اربعین حدیث را از وی روایت کرد و به دنبال استاد به وادی عرفان گام گذاشت. جرجانی در این راه به جایی رسید و به مرتبتی دست یافت که فقیه شافعی و دانشمند بزرگی همچون تاج الاسلام ابوسعید عبدالکریم فرزند سَمْعانی (۵۰۶ - ۵۶۲ ق.) در دامان او

۲. نام پدر یا بنای او را برخی حسین نگاشته‌اند (نک: تاریخ گزیده، ص ۶۸۶؛ حبیب السیر، ج ۲، ص ۶۴۱).

آموزش حدیث و فقه دید و اجازه نقل روایت از او دریافت کرد. جرجانی در وقت درگذشت قشیری، استاد خود، سی و یک ساله بود. همچنین سمعانی در زمان مرگ جرجانی بیست و پنج سال داشت؛ بنابراین می‌توان گفت سید اسماعیل در نیشابور در همان روزگاری که در خدمت ابن ابی صادق پزشکی می‌آموخت، از امام قشیری فقه و حدیث آموخته و به پیروی از او رهسپار وادی تصوف بود. سمعانی نیز حدیث و شاید برخی دیگر از دانش‌ها را در جوانی قاعدتاً در شهر مرو از جرجانی آموخت.

سید اسماعیل جرجانی سرانجام در سال ۵۰۴ ق. رهسپار خوارزم شد و به دربار قطب‌الدین محمد فرزند نوشتکین سرسلسله خوارزمشاهیان پیوست. قطب‌الدین محمد از ۴۹۰ - ۵۲۲ ق. در خوارزم حکومت می‌کرد و دربار او در جرجانیه مجمع اندیشمندان بزرگ و دانشمندان والا‌جاه بود.

خوارزمشاه مقدم استاد را گرمی داشت و برای وی ماهیانه هزار دینار، یعنی هزار سکه طلا مقرری تعیین کرد و تولید داروخانه بهاءالدوله را به عهده او قرار داد. به نظر می‌رسد که بهاءالدوله یکی از بزرگان خوارزم باشد. آن زمان داروخانه در خراسان و خوارزم مفهوم بیمارستان را داشت^۳ و چنان‌که جرجانی گوید وی تیماردار آنجا بود، یعنی ریاست بیمارستان را داشت.

جرجانی با وجود مشغولیت در داروخانه و پاسخ مراجعین و درمان بیماران در همان سال ۵۰۴ ق. نوشتن کتاب بزرگ ذخیره را به زبان پارسی به پایان رسانید و آن را به نام قطب‌الدین خوارزمشاه، ذخیره خوارزمشاهی نام نهاد.

تراجم‌نویسان و تاریخ‌نگاران درباره جرجانی سخن اندک گفته‌اند، ولی از نوشته‌های یاقوت و دیگران چند تن را می‌توان به عنوان آموزش‌دهندگان او در علوم گوناگون نام برد، مانند:

۱. زین‌الاسلام ابوالقاسم عبدالکریم قُشیری نیشابوری (۳۷۶-۴۶۵ ق.) که از دامن او دانش فقه و حدیث را فراگرفت و اجازه نقل روایت از کتاب اربعین حدیث را از وی روایت کرد.
۲. ابن ابی صادق، ابوالقاسم، عبدالرحمان فرزند علی فرزند احمد فرزند ابو صادق نیشابوری (پیرامون: ۳۸۵ - ۴۷۰ ق.). جرجانی هشت بار به چند کتاب او ارجاع داده است. گویا این استاد، جرجانی را با کتاب‌های جالینوس بیشتر همراه کرد.
۳. احمد فرزند فرخ: گمان می‌رود چشم‌پزشک / کَحَال باشد، چون جرجانی در بخش چشم‌پزشکی کتاب ذخیره، پنج بار با عبارت «استاد احمد فرخ، اندر کتاب خویش گفته» یاد کرده است.

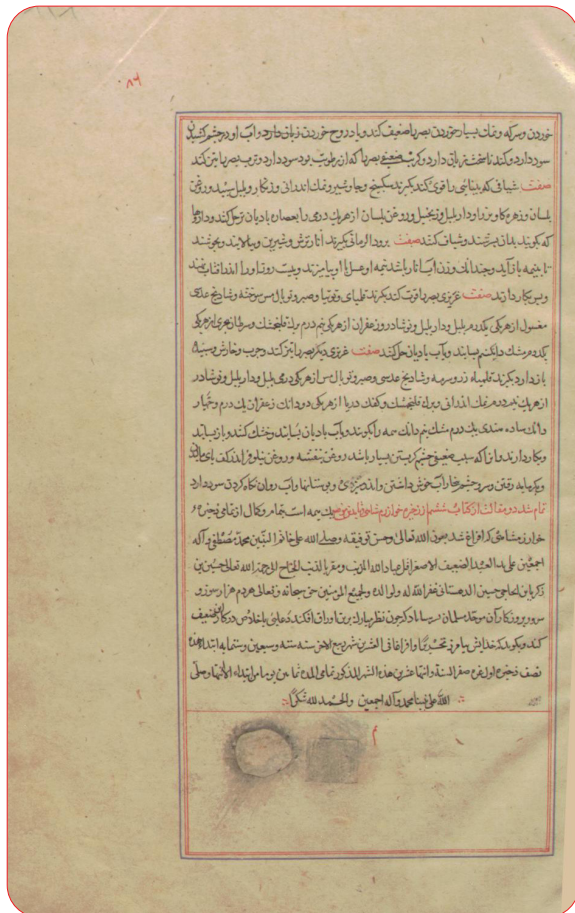
۳. شیخ عطار رئیس داروخانه، یعنی بیمارستان نیشابور بود، چنان‌که خود گوید: به داروخانه پانصد شخص بودند که در هر روز نیشم می‌نمودند. روشن است که در داروخانه به مفهوم امروزی نیش کسی را نمی‌گیرند، پس مقصود درمانگاه یا بیمارستان نیشابور است. (خسرونامه، ص ۳۳، تاریخ بیمارستان‌های ایران، ص ۸۹). حدود دو قرن و نیم پس از سید اسماعیل جرجانی، ابن بطوطه (درگذشته: ۷۷۹ ق.) از بیمارستان خوارزم چنین یاد می‌کند: در خوارزم بیمارستانی هست که طبیبی شامی به نام صیهون آن را اداره می‌کند. صیهون از بلاد شام است.

کارنامه فرهنگی جرجانی

۱. الأجوبة الطبیّة؛^۴
۲. الأغراض الطبیّة و المباحث العلائیّة: چکیده‌ای از کتاب ذخیره به زبان فارسی که به درخواست وزیر مجدالدین ابومحمد تألیف می‌کند؛^۵
۳. رسالة فی التحلیل: رساله‌ای کوتاه در فلسفه به زبان عربی؛^۶
۴. تدبیر الیوم و اللیلة: رساله‌ای به زبان عربی در دانش پزشکی است که جرجانی آن را برای قاضی ابوسعید احمد فرزند سعید فرزند احمد شاعری، قاضی گرگانج خوارزم نوشت؛^۷
۵. تذکرة الاشرافیه فی أَسْناح الطبیّة: گویا برگردان عربی رساله خفی علایی جرجانی است.
۶. التذکرة الأشرفیة فی الصناعة الطبیة: کتابی پزشکی به زبان عربی که به علاءالدین پسر ایل ارسلان پیشکش کرده. گویا ترجمه عربی الاغراض الطبیة باشد؛^۸
۷. ترجمه قانون ابن سینا: جرجانی قبل از کار ذخیره، کتاب قانون ابن سینا را به فارسی ترجمه کرده بود و این اثر تا زمان ابن اسفندیار و سال‌ها بعد در دسترس بود و اکنون خبری از آن نداریم. شاید این کار بزرگ، نخستین گام او برای نگاشتن کتابی ستبرگ در پزشکی پارسی بود؛^۹
- جرجانی در ذخیره مطلبی را در مورد ترجمه فارسی قانون ابن سینا که توسط ابو عبید جوزجانی، شاگرد وفادار و زندگی‌نگار ابن سینا، انجام گرفته بود یاد می‌کند که در هیچ مدرک دیگری نیست، و می‌رساند که حدود شصت سال قبل از ترجمه قانون توسط او، ابو عبید این کتاب را به شیوه‌ای که مورد پسند جرجانی نبود، ترجمه کرده است؛
۸. تشریح: رساله‌ای در دانش کالبدشناسی، شاید ترجمه کتاب نخست قانون را نیز بر آن افزوده است؛^{۱۰}
۹. کتاب فی حفظ الصحة: کتابی درباره چگونگی پاییدن تندرستی است؛^{۱۱}
۱۰. خُفّی علایی: در دو جلد، چکیده کتاب التذکرة الأشرفیة برابر با کتاب دستی پزشکان امروزی است؛^{۱۲}
۱۱. ذخیره خوارزمشاهی: دایرةالمعارف بزرگ پزشکی پارسی‌نویسی شده است برخی آن را ترجمه کتاب قانون فی الطب ابن سینا به شمار می‌آورند، اگر هم چنین باشد، یافه‌های علمی و آزموده‌های پزشکی جرجانی نیز بدان افزوده شده است؛ البته افزون بر آن، منابع یادشده در آن بسیار بیشتر از قانون است و این دلیل دیگری برای رونویسی نکردن جرجانی از روی قانون ابن سینا خواهد بود؛^{۱۳}
۱۲. الذخیره الخوارزمشاهیة: ترجمه عربی ذخیره خوارزمشاهی است که تنها دو کتاب نخستین آن را در بر می‌گیرد تاریخ نگارش آن پیرامون ۵۲۱ ق. است؛

(سفرنامه ابن بطوطه، ص ۴۰۶)
۴. فهرست مشروح بعض کتب نفیسه قلمیه مخزنه کتب خانه آصفیه سرکار عالی، میرعثمان علی‌خان بهادر، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۴۰۳.
۵. نک: دیباجة أغراض الطبیة. أغراض الطبیة و المباحث العلائیة، اسماعیل جرجانی، پژوهش تاج‌بخش، ۱۳۸۴.
۶. فهرست‌واره، منزوی، ج ۵، ص ۳۳۵۶؛ تاریخ نظم و نثر، ج ۲، ص ۷۲۷؛ تاریخ ادبیات عرب، ج ۱، ص ۴۴۱؛ نسخه‌های خطی عربی اسکوریل، ج ۱، ص ۴۲۲.
۷. نک: نمرة صوان الحکمة، ص ۱۰۲، ۱۰۱؛ فهرست‌واره، ج ۵، ص ۳۳۵۵؛ فهرست ملک، ج ۵، ص ۱۹۲.

۱۳. رساله فی الرد علی الفلاسفة: رساله‌ای کلامی و جدلی از یک عارف‌پیشه برای ردّ دانش فلسفه؛^{۱۴}
۱۴. زبدة الطب: کتابی در دانش پزشکی و داروشناسی به زبان عربی در نه مقاله؛^{۱۵}
۱۵. الطب الملوکی؛^{۱۶}
۱۶. رساله فی القیاس: رساله‌ای کوچک به زبان عربی در منطق؛^{۱۷}
۱۷. المُنَبِّهَة (هشداردهنده / آگاه‌کننده): رساله‌ای اخلاقی در پوچی دنیاخواهی به زبان عربی؛^{۱۸}
۱۸. وصیت‌نامه جرجانی؛^{۱۹}
۱۹. یادگار: این اثر، چکیده‌ای از کتاب ذخیره به شمار می‌آید.^{۲۰}

۸. تاریخ ادبیات عرب، بروکلان، ج. ۱، ص ۶۲۱ و ۸۹۰.
۹. نک: تاریخ طبرستان، برگه بیست و هفت.
۱۰. فهرستواره، منزی، ج ۵، ص ۳۳۷۳؛ استوری، ج ۲، بخش دوم، ص ۲۰۷، ۱۹۷.
۱۱. مطرح الانظار، ص ۲۰۶.
۱۲. فهرستواره، منزی، ج ۵، ص ۳۴۲۸.
۱۳. فنخا، ج ۱۶، ص ۷۵۰.
۱۴. نتمه صوان الحکمة، ص ۱۰۱، ۱۰۲.
۱۵. فهرستواره، ج ۵، ص ۳۴۹۶؛ کتاب‌شناسی نسخ خطی پزشکی، ص ۱۶۳، ۱۶۴؛ فهرست ملک، ج

درونمایه و ساختار ذخیره

جرجانی در مقدمه این کتاب یاد کرده است: «کتابی در دانش پزشکی و در شأن فرمانروای بزرگ خوارزم امیر ارسلان تکیں قطب الدین ابوالفتح محمد خوارزمشاه فرزند انوشترکین (فرمانروای خوارزم: ۵۲۲-۴۹۰ ق. / ۱۰۹۷-۱۱۲۷ م.) و به نام او و به سال ۵۰۴ ق. فراهم آوردم.»

ذخیره کتابی بسیار ارزشمند و گسترده نویسی شده به زبان پارسی است که فراگیرنده همه بخش‌های نظری و عملی دانش پزشکی، دندان‌پزشکی و داروسازی است. ذخیره، با احتساب بخش قراپادین، ده کتاب دارد و هر کتاب به ترتیب دربرگیرنده ۷۶ گفتار، شصت و شش جزو، ۱۱۸۱ باب، ۱۵ فصل (۱۲ فصل در گفتار چهاردهم و ۳ فصل بخش آخر کتاب نهم).

۲۰. کتاب نخست دارای شش گفتار، پنج جزو، هشتادویک باب است: گفتار یکم، سه باب؛ گفتار دوم، هشت باب؛ گفتار سوم، شش باب؛ گفتار چهارم، پنج جزو، چهل و دو باب (جزو یکم، دوازده باب؛ جزو دوم، سیزده باب؛ جزو سوم، شش باب؛ جزو چهارم، چهار باب؛ جزو پنجم، هفت باب)؛ گفتار پنجم، هفده باب؛ گفتار ششم، پنج باب. کتاب نخست برگزیده مطالب زیر است:

(الف) واکاوی چهارچوب دانش پزشکی، کارآمدی، تأثیرگذاری، ارزش و سودمندی آن برای بقای نسل آدمی در جهان هستی، شناخت گوهر تن آدمی و چگونگی آن، شناخت ماده، خلط‌های چهارگانه اصلی، گونه‌های مزاج، احوال و عادت‌ها؛

(ب) بررسی آناتومی / کالبدشناسی / تشریح از سر تا پا دربرگیرنده: استخوان‌شناسی، ماهیچه‌شناسی، سیستم عصبی مرکزی، نخاعی و رشته‌های عصبی و رگ‌شناسی، سیاهرگ‌ها، سرخ‌رگ‌ها و رگ‌های موینه؛

(ج) فیزیولوژی / اندام‌شناسی / منافع الأعضاء، شناسایی کارکرد طبیعی هر اندام به همراه یادکردی از نیروی هر کدام و همکاری یک یا چند اندام در یک دستگاه و سیستم برای انجام یک کار در تن؛

۱. کتاب دوم دربرگیرنده نه گفتار، سه جزو، یک صد و پنجاه باب است. گفتار یکم، دوازده باب؛ گفتار دوم، دوازده باب؛ گفتار سوم، بیست و سه باب؛ گفتار چهارم، پنج باب؛ گفتار پنجم، بیست و نه باب؛ گفتار ششم، یازده باب؛ گفتار هفتم، پنج باب؛ گفتار هشتم، شش باب؛ گفتار نهم، سه جزو، چهل و هفت باب (جزو یکم، بیست و سه باب؛ جزو دوم، بیست و یک باب؛ جزو سوم، سه باب).

کتاب دوم دربرگیرنده این مطالب است:

گفتگو دربارهٔ حالت‌های گوناگون تندرستی در افراد مختلف و گفتگو دربارهٔ بیماری به‌طور کلی، گونه‌های عوارض و پیامدهای بیماری، شناخت نبض طبیعی و گونه‌های بیمارگونه آن؛ گفتگو دربارهٔ فزونی‌های رانده‌شده از روزه‌های پوستی، مانند چرک، مو و عرق؛ و آندهای درون تنی مانند فزونی‌های رانده‌شده از راه دهان و بینی، برآمده‌های دهانی (نفث)، برآمدن خون از دهان (نفث الدم)، پیشای و پیحال (فزونی‌های پس‌ماندی روده‌ای) که همگی اعراض تن به شمار می‌آیند.

۲. کتاب سوم دارای دو بخش (جزو)، چهارده گفتار، هفت جزو، و ۲۰۷ باب است. بخش (جزو) یکم شامل هفت گفتار، دو جزو، نود و دو باب؛ بخش یکم، گفتار نخستین، پانزده باب؛ گفتار دوم، هفت باب؛

گفتار سوم، دو جزو، سی‌وهفت باب (جزو نخستین، بیست‌وچهار باب؛ جزو دوم، سیزده باب)؛ گفتار چهارم، هجده باب؛ گفتار پنجم، پنج باب؛ گفتار ششم، شش باب؛ گفتار هفتم، چهار باب؛

بخش (جزو) دوم: هفت گفتار، پنج جزو، یک‌صد و پانزده باب؛ گفتار یکم، پنج جزو، هشتاد و یک باب؛ [جزو یکم، هفت باب؛ جزو دوم، یازده باب؛ جزو سوم، هجده باب؛ جزو چهارم، سی و پنج باب، جزو پنجم، ده باب]؛ گفتار دوم، چهار باب؛ گفتار سوم، شش باب؛ گفتار چهارم، چهار باب؛ گفتار پنجم، هشت باب؛ گفتار ششم، پنج باب؛ گفتار هفتم، هفت باب؛

مطالب کتاب سوم دربرگیرنده موضوعات زیر است:

(الف) چگونگی پایدن تندرستی؛ شناخت آب‌وهوا، مسکن، گزینش گونهٔ شایسته برای هر تن؛ شناخت سود، زیان و ارزشمندی خوراکی‌ها و آشامیدنی‌ها، بررسی خواب و بیداری؛ حرکت (ورزش) و سکون (آرامش)؛

(ب) شناخت گونه‌های پوشاک و گزینش شایستهٔ هر گونه برای هرکس در هر فصل؛ (ج) کاربرد خوشبوکننده‌ها، عطرها، لخلخه؛ اسفرغم‌ها، گل، برگ، سبزی‌ها، بخشی از داروهای تکی، روغن‌ها؛

(د) چگونگی بالا آوردن (قی) و داروهای بالا‌آور؛ داروهای روان‌ساز بیرون‌کنندهٔ خلط‌های فزونی‌یافته از راه روده‌ها و داروهای تنقیه‌ای (حقنه)؛ شناخت شیاف‌ها، ضمادها، مرهم‌ها؛

(ه) خون‌گیری از رگ‌های ژرف تن (فصد)، خونگیری؛ دیوچه، زالوگذاری و بادکش گذاشتن بر روی اندام و خون‌گیری از رگ‌های رویین تن (حجامت)؛ (و) شناخت بیماری‌های روانی (امراض نفسانی) و پیامدهای آن، همانند شادمانی،

۱۷. نک: نسخه‌های خطی عربی اسکوریال، ج ۱، ص ۴۲۲.
۱۸. میکروفیلم‌ها، دانش‌پژوه، ج ۴۳۶، ۴۳۱، ۱.
۱۹. نک: تسمه صوان الحکمة، برگه ۱۰۱، ۱۰۱.
۲۰. عیون، برگردان داکتر، ج ۲، ص ۷۹۵؛ تاریخ طبرستان، این دارد: (۱) فوائد طبی، هفده باب؛ (۲) درمان بیماری‌ها، سی باب؛ (۳) دارای دو باب؛ چهارم یازده باب؛ (۵) سه باب، آغاز: الحمد لله حمد الشاکرین ... سید امام اسماعیل ... چنین فرماید ... شناسایی نسخه در کتاب نسخه‌های خطی فارسی، برگه ۶۱۰ آمده است.

دل شادی، غم، اندوه، اندیشه‌های خیال‌پردازانه، توهّم و جزآن؛
(ز) شناخت دگرگونی‌های پدیدآمده در تن آدمی، نشانه‌های پیش‌درآمد بیماری‌های
تنی (تقدّمه المعرفة)؛ چگونگی پاییدن نوزادان، کودکان، نوجوان، میانسالان و پیران،
گردشگران و جز ایشان؛
۳. کتاب چهارم دارای چهار گفتار و بیست و پنج باب است. گفتار یکم، سه باب؛ گفتار
دوم، پنج باب؛ گفتار سوم، ده باب؛ گفتار چهارم، هفت باب.

کتاب چهارم دربرگیرنده موضوعات زیر است:

شناخت کلی از چگونگی پیدایش بیماری‌ها و روند ماندگاری تا بهبودی هریک؛
چگونگی و زمان رسیدن و پزانیده شدن (نضج) هرکدام از آنها (منظور چهار دوره آغازین،
افزایش (تزاید) و اوج بیماری (حدّث)، رو به کاهش رفتن (انحطاط) است)؛ چگونگی آمدن
بحران، نشانه‌های بحران هر بیماری، بحران خوب که بیمار رو به بهبودی می‌کشد،
بحران بد که بیمار را به مرگ می‌رساند، زمان هشدار به آمدن بحران چه خوب و چه بد؛
پیش‌بینی آینده بیمار؛ رفتن به سوی تندرستی یا رهسپاری به سوی مرگ و نیستی.
۴. کتاب پنجم دارای شش گفتار، سه جزو، هشتاد باب است. گفتار یکم، چهار باب؛
گفتار دوم، بیست و هفت باب؛ گفتار سوم، سه جزو، بیست و هفت باب؛ [جزو یکم، پنج
باب؛ جزو دوم، ده باب؛ جزو سوم، دوازده باب]؛ گفتار چهارم، چهار باب؛ گفتار پنجم،
سیزده باب؛ گفتار ششم، پنج باب.

کتاب پنجم دربرگیرنده مطالب زیر است:

شناخت تب، گونه‌های آن، مانند تب یک‌روزه، تب یک روز در میان (غب)، تب
چهار روز در میان (ربع)، تب سل (دق)، تب فراگیر (مطبقة)، انگیزه پیدایش هر کدام و
نشانه‌های هر یک و چگونگی درمان آنها.

کتاب پنجم دارای بیست و یک گفتار، چهل و یک جزو، و چهارصد و بیست و هفت
باب است. گفتار یکم، پنج جزو، چهل و هفت باب (جزو یکم، هفت باب؛ جزو دوم، هفت
باب؛ جزو سوم، چهار باب؛ جزو چهارم، هشت باب؛ جزو پنجم، ده باب؛ جزو ششم،
پنج باب؛ جزو هفتم، ده باب)؛ گفتار دوم، هفت جزو، هفتاد و هفت باب (جزو یکم،
هفت باب؛ جزو دوم، بیست و نه باب؛ جزو سوم، سه باب؛ جزو چهارم، سیزده باب؛
جزو پنجم، ده باب، جزو ششم، پنج باب، جزو هفتم، ده باب)؛ گفتار سوم، نه باب؛
گفتار چهارم، ده باب؛ گفتار پنجم، سه جزو، سی باب (جزو یکم، ده باب؛ جزو دوم ده
باب؛ جزو سوم، ده باب)؛ گفتار ششم، دو جزو، نه باب (جزو یکم، ده باب؛ جزو دوم، ده
باب؛ جزو سوم، ده باب)؛ گفتار هفتم، پانزده باب؛ گفتار هشتم، شش باب؛ گفتار نهم،

ده باب؛ گفتار دهم، شش جزو، سی و سه باب (جزو یکم، سه باب، جزو دوم، هفت باب؛ جزو سوم، پنج باب؛ جزو چهارم، شش باب؛ جزو پنجم، شش باب؛ جزو ششم، شش باب)؛ گفتار یازدهم، سه جزو، بیست و سه باب (جزو یکم، یازده باب؛ جزو دوم، شش باب؛ جزو سوم، شش باب)؛ گفتار دوازدهم، چهار باب؛ گفتار سیزدهم، دو جزو، پانزده باب (جزو یکم، نه باب؛ جزو دوم، شش باب)؛ گفتار چهاردهم، سه جزو، سیزده باب، دوازده فصل (جزو یکم، پنج باب؛ جزو دوم، چهار باب، باب یکم چهار فصل + باب دوم پنج فصل؛ جزو سوم، چهار باب، باب یکم سه فصل)؛ گفتار پانزدهم، هفت باب؛ گفتار شانزدهم، سه باب؛ گفتار هفدهم، ده باب؛ گفتار هجدهم، چهار جزو، سی و پنج باب (جزو یکم، پانزده باب؛ جزو دوم، هشت باب؛ جزو سوم، هفت باب؛ جزو چهارم، پنج باب)؛ گفتار نوزدهم، سه جزو، سی و نه باب (جزو یکم، ده باب؛ جزو دوم، چهار باب؛ جزو سوم، بیست و پنج باب)؛ گفتار بیستم، سه جزو، بیست و هشت باب (جزو یکم، سه باب؛ جزو دوم، پانزده باب؛ جزو سوم، ده باب)؛ گفتار بیست و یکم، ده باب.

کتاب ششم دربرگیرنده موضوعات زیر است:

بررسی همه بیماری‌ها از سر تا پا، شناخت هرکدام، پیش‌زمینه‌های بیماری / تقدمة المعرفة، نضج / پزائیده شدن، بحران و شیوة درمان هرکدام، شناخت گونه‌های تب، زخم‌ها، ریش‌ها، سوختگی‌ها، شکستگی‌ها، دررفتگی‌ها؛ چگونگی درمان خوراکی، دارویی هرکدام.

۵. کتاب هفتم هفت گفتار، هفت جزو، یک صد و دو باب دارد. گفتار نخست، سه جزو، هجده باب (جزو نخست، نه باب؛ جزو دوم، چهار باب؛ جزو سوم، پنج باب)؛ گفتار دوم، هشت باب؛ گفتار سوم، دوازده باب؛ گفتار چهارم، نه باب؛ گفتار پنجم، دوازده باب؛ گفتار ششم، دو جزو، بیست و یک باب (جزو نخست، یازده باب؛ جزو دوم، ده باب)؛ گفتار هفتم، دو جزو، بیست و دو باب (جزو نخست، دوازده باب؛ جزو دوم، ده باب).

مطالب کتاب هفتم دربرگیرنده موضوعات زیر است:

بررسی و شناخت آماس‌ها (ورم)، گونه‌ها، انگیزه پیدایش هرکدام؛ گونه‌های ریش (زخم)، چگونگی درمان خوراکی و دارویی و چنانچه پاسخ داده نشود، درمان‌های جایگزین مانند دست‌کاری (جراحی)، داغ‌گذاری دارویی و ابزار گداخته، شکافتن زخم و مرهم‌گذاری، بخیه زدن، بُریدن اندام گانگرن و تباه شده. چنانچه اندام دچار شکستگی، دررفتگی، کوفتگی و هرگونه آسیبی شده باشد، درمان شکسته‌بندی خواهد بود؛ کتاب هفتم سه گفتار و سی و هفت باب دارد. گفتار نخست، شانزده باب؛ گفتار دوم، یازده باب؛ گفتار سوم، ده باب.

کتاب هشتم دربرگیرنده مطالب زیر است:

چگونگی پائیدن بهداشت و پاکیزگی تن، زیباسازی و آراستگی مو، پوست و رخساره آدمی به همراه کاربرد مواد و لوازم زیباسازی ویژه آن دوران. کتاب هشتم پنج گفتار و چهل و چهار باب دارد. در پایان آخرین باب از کتاب نهم سه فصل؛

گفتار نخست، ده باب؛ گفتار دوم، هفت باب؛ گفتار سوم، چهار باب؛ گفتار چهارم، دوازده باب؛ گفتار پنجم یازده باب؛ فصل نخست؛ فصل دوم؛ فصل سوم.

کتاب نهم دربرگیرنده مطالب زیر است:

گفتگو درباره زهرها، گونه‌های خوراکی و بوییدنی دارای کاربرد درون تنی، گونه مالشی آن بر روی تن کاربرد برون تنی؛ گزیدگی‌های گزندگان خزنده و پرنده، گازگرفتگی جانوران خانگی و درندگان، پادزهرها.

کتاب نهم دو گفتار و سی و هشت باب دارد. گفتار و بخش نخست درباره داروهای تکی به ترتیب حروف الفبا؛ گفتار و بخش دوم، به گستردگی، درباره چگونگی ساخت داروهای ترکیبی، شکل آن (قرص، شربت و شکل‌های بسیار گوناگون آنها)، دُز کاربردی درمانی و اندازه خوراکی هریک برای درمان هر بیماری و شیوه‌های بهره‌وری از داروهای ترکیبی به گونه درون تنی و برون تنی برای درمان هر بیماری همراه با ذکر نام بیماری.

چاپ

ذخیره خوارزمشاهی چاپ‌های متعددی دارد:

۱) ذخیره خوارزمشاهی، کتاب نخستین و دوم، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ۱۲ مقدمه + ۲۲۴ برگ.

۲) ذخیره خوارزمشاهی، کتاب نخستین، تصحیح شهرزاد اعتمادی و حسن مصطفوی، تهران، ۱۳۴۵.

۳) ذخیره خوارزمشاهی، کتاب نخستین، چاپ فکسیمیله، به کوشش علی‌اکبر سعیدی سیرجانی (۱۳۱۰-۱۳۷۳)، تهران، ۱۳۵۵.

۴) ذخیره خوارزمشاهی، کتاب نخستین و دوم، به کوشش محمدرضا محرری، انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۸۰، ۵۰ مقدمه + ۲۹۸ متن + ۴ چکیده انگلیسی.

۵) ذخیره خوارزمشاهی، کتاب سوم، به کوشش محمدرضا محرری، انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۸۲، ۵۰ مقدمه + ۴۰۲ متن + ۴ چکیده انگلیسی.

۶) ذخیره خوارزمشاهی، کتاب چهارم و پنجم، به کوشش محمدرضا محرری، انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۸۴، ۵۰ مقدمه + ۲۹۴ متن + ۴ چکیده انگلیسی.

۷) ذخیره خوارزمشاهی، چاپ فکسیمیله، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۹۰.

۸) ذخیره خوارزمشاهی، انتشارات سفیر اردهال، ۱۳۹۷، ۶ جلد.

ترجمه‌های ذخیره

ترجمه همه بخش‌های کتاب ذخیره یا بخش‌هایی از آن به زبان‌های دیگر نمایشگر ویژگی دیگری از ارزش‌های این کتاب و کاربرد آن در پهنه‌ای بسیار گسترده از جنوبی و شرقی‌ترین بخش شبه‌قاره هند تا فرارودان، آسیای میانه و ماورای قفقاز، آسیای صغیر و آناتولی و تا سرزمین‌های عربی است.

نخستین ترجمه به عربی به دست خود جرجانی بود، سپس به زبان‌های عبری، اردو و ترکی انجام گرفت.

الف. برگردان به عربی: جرجانی دل‌خواسته اقدام به نگارش چندین کتاب مانند ذخیره خوارزمشاهی در دانش پزشکی به زبان پارسی می‌کند. گویا پس از مدتی برای به دست آوردن دل‌فرمانروایان ترک‌تبار خاندان خوارزمشاهیان که نمایندگان خلیفگان عباسی بودند، اقدام به ترجمه آن به زبان عربی می‌کند.

شاید یکی از دلایل جرجانی برای برگرداندن ذخیره پارسی به عربی، اثبات توانایی خود در دانستن و نگارش به زبان عربی بوده است که در سال‌های پایانی زندگی، دو کتابچه نخست و دوم کتاب ذخیره را به زبان عربی برمی‌گرداند؛ و یا ممکن است خواستار جلب توجه تاریخ‌پزشکی‌نگاران و تراجم‌نویسان برای ثبت کتاب ارزشمند خود در تاریخ بوده، ولی گویا هرگز نتوانست بر این گروه اثر گذارد. از این رو، می‌بینیم اندکی در زیست‌نامه او در دسترس پژوهگران تاریخ پزشکی معاصر است.

نسخه‌های ارزشمندی از ترجمه عربی ذخیره در دسترس است:

- نسخه ارزشمندی با عنوان ترجمة الذخيرة الخوارزمشاهية که رونویسی آن در سال ۵۴۵ق. به انجام رسیده است. نسخه‌ای دیگر از آن به شماره ۱۱۳ در دانشکده علوم پزشکی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و عبارت «تاریخ رونویسی کتاب سوم ۱۰۰۶ ق.» را دارد.
- نسخه شماره ۴۷۷۲ کتابخانه ملک.

- یک ترجمه به عربی از فردی ناشناس.^{۲۱}

ب. برگردان به عبری: ذخیره خوارزمشاهی تنها کتاب پزشکی پارسی‌نویسی شده است که دارای ترجمه‌ای به زبان عبری است که گویا از ترجمه عربی آن انجام گرفته و

۲۱. فهرستواره، منزوی، ج ۵، ۳۴۷۱؛ فهرست سنا، ج ۱، ۱۰۰.

مترجم آن ناشناس است. اینک تنها نسخه ناقصی که از ترجمه آن به عبری در دسترس پژوهشگران قرار دارد، نسخه‌ای به شماره ۱۱۶۹ است که در سال ۱۸۶۶ توسط زوتنبرگ در فهرست کتابخانه ملی پاریس شناسانده شده است.

ج. برگردان به ترکی: ترجمه ذخیره خوارزمشاهی به زبان ترکی سه بار انجام گرفته است. • ترجمه شرف‌الدین علی فرزند الیاس صابون‌جی اوغلو (درگذشته: ۸۷۳ ق.) تمام ذخیره را از فارسی به ترکی ترجمه کرد.

• دفتردار ابوالفضل محمد فرزند ادریس دفتری (درگذشته: ۹۸۲ ق.).

• مترجم ناشناس، نسخه شماره ۳۱۳۴، به سال ۸۸۱ ق.^{۳۲}

د. برگردان به اردو: یک ترجمه به زبان اردو از ذخیره خوارزمشاهی موجود است که به دست محمد هادی حسین خان انجام شده.^{۳۳} فرمانروایان هند از ترجمه اردوی ذخیره بهره می‌بردند. از این رو، در سال ۱۲۸۲ ق. در هند چاپ سنگی شد و تا زمان حاضر در مؤسسه طب سنتی همدرد در دهلی نو مورد توجه پزشکان هندی است.

نظم ذخیره

غواصی خراسانی بخش‌هایی از کتاب‌های ذخیره، روضة الشهداء، قصص الانبیاء، تاریخ طبری، و کلیله و دمنه را در یک مجلد به نظم درآورد.

چکیده و کوتاه‌شده ذخیره

جرجانی، خودش، کوتاه‌شده‌ای از دانشنامه پزشکی خویش را فراهم می‌آورد و بر آن نام **حُفّی علائی گذاشت.**^{۳۴}

تتمه ذخیره

• نسخه شماره ۵۰۸۷ آستان قدس دربرگیرنده مطالب بخش سوم از اقسام سه‌گانه تتمه کتاب ذخیره در سی و چهار باب درباره داروهای تکی و داروهای ترکیبی درمان بیماری هاست، به تاریخ ۶۶۹ ق.

• نسخه شماره ۱۵۳۷۴ کتابخانه مرعشی، قم، درباره داروهای تکی و ترکیبی، یک مقدمه و سه گفتار، به تاریخ ۹۷۷ ق.

• تتمه ذخیره خوارزمشاهی به پارسی، کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳، ۳۵۶۷، ۲۵.

پژوهش بر روی ذخیره

گروهی از پژوهشگران تاریخ علم و تاریخ پزشکی به واکاوی در بخش‌هایی از کتاب ذخیره پرداخته‌اند، مانند:

۲۲. عثمان مؤلفاری، بروسه‌لی محمدطاهر، ج ۳، ۳۳.
۲۳. فهرستواره، منزوی، ج ۵، ص ۳۴۷۱.
۲۴. فهرست ششن، ص ۱۸۱.
۲۵. همان.

۱) بررسی بخش چشم پزشکی و دندان پزشکی کتاب ذخیره خوارزمشاهی توسط تیری دو کروسل^{۲۶} که یکی از ارزشمندترین مهم ترین و علمی ترین پژوهش های انجام شده به وسیله خاورشناسان در اروپاست.

۲) سیری در سه دانش دندان پزشکی ایران، به بررسی یافته های دندان پزشکی به دست آمده از سه کتاب یادگار، ذخیره و اغراض جرجانی است که نویسنده همین مقاله آن را به سال ۱۳۸۹ به چاپ رساند.^{۲۷}

ویژگی های جهانی شدن کتاب ذخیره خوارزمشاهی

سید اسماعیل جرجانی در هفتادسالگی و در اوج بلنداواری، مهارت، حذاقت و تجربه در دانش پزشکی، کتاب ذخیره خوارزمشاهی را به سال ۵۰۴ ق. / ۱۱۱۰ م. به پایان می رساند. گویا هنگام پایان رسیدن ذخیره یا پیش از آن، به خوارزم می رسد که شهری با مرکزیت تجاری و علمی در فرارودان بوده است. فرمانروای آن قطب الدین محمد خوارزمشاه در زمره گرامی دارنده اندیشمندان، فرزنانگان، فقیهان، سرایندگان و دیگر ادیبان است و از آوازه جرجانی آگاه است، پس هنگامی که خبر ورود جرجانی به دربار می رسد، خوارزمشاه بیش دیگر از اندیشمندان و پزشکان او را گرامی می دارد و مهتر پزشکان می شود و ریاست بیمارستان / درمانگاه (داروخانه بهاءالدوله) را بر دوش او می گذارد و او را از کمک های بسیار ارزشمند دربار بهره مند می سازد. ازاین رو، جرجانی پس پایان یافتن نگارش ذخیره، آن را به پشتیبان خود پیشکش می کند.

جرجانی بیش از ده سال در نگارش، تدوین و تألیف این کتاب کوشش می کند که روزگار اقامت او در مرو بوده است، چون تاریخ نگارش کتاب پاییدن تندرستی / حفظ الصحة / حفظ البدن او به سال ۴۹۴ ق. / ۱۱۰۰ م. است که بخش هایی از کتاب دوم و سوم ذخیره به شمار می آید. ازاین رو، برخی از تاریخ پزشکی نویسان پایان نگارش حفظ الصحة او را روشن شدن اخگری در ذهن جرجانی برای آغاز نوشتن دانشنامه بزرگ پزشکی او - ذخیره - به شمار می آورند.

جرجانی با بهره وری از دانش پزشکی پیشینیان خود، دانش آموختگان گندی شاپور، هندیان، اندیشمندان اسکندرانی مصر، یونانیان و رومیان به همراه دانسته های پزشکی و آزموده های درمانگری خود، دانشنامه پزشکی خود را کامل می کند و پس از پایان یافتن کتاب، آن را به نام قطب الدین محمد، پادشاه خوارزم، ذخیره خوارزمشاهی نام گذاری می نماید که به دنبال آوازه جهانی این کتاب، انگیزه ای برای به جا ماندن نام این فرمانروا در تاریخ شود.

26. Thierry de Crusol des Epesse

۲۷. سیری در سه دانش دندان پزشکی ایران، برگه ۵۳۱. یادگار، برگه ۵۳۷. ۶۱۸. بخش دندان پزشکی کتاب ذخیره؛ برگه ۶۴۸. ۶۱۹. بخش دندان پزشکی اغراض الطیبة است.

رونویسی‌های گوناگون و ترجمه به چندین زبان، به همراه تتمه‌ها، خلاصه‌نویسی‌ها و گزیده‌های آن، همگی نمایشگر گستردگی دامنه تأثیرگذاری این کتاب بر فرهنگ و دانش پزشکی در آسیا از جنوب خاوری، شبه‌قاره هند تا انطاکیه و ترکیه، جنوب اروپا و تا قلب پاریس و شمال آفریقا است. همین تداوم و ماندگاری در چندین سده گواهی بر شایستگی این اثر برای ثبت جهانی است.

همچنین ذخیره یکی از کهن‌ترین و گسترده‌نویسی‌شده‌ترین کتاب‌ها در دانش پزشکی و به زبان پارسی است که این نیز گواهی بر شایستگی این اثر برای ثبت جهانی است. پژوهندگان تاریخ پزشکی بر این باورند که ذخیره جرجانی با داشتن ویژگی‌های بیانی واره‌ها و روانی انشا نسبت به کتاب القانون فی الطب ابوعلی سینا (۳۷۰ - ۵۲۸ ق.) که بیان منطقی، پیچیده و دشواری دارد و نیز نسبت به کتاب الحاوی فی الطب ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۶۵ - ۳۱۳ ق.) که بسیار گسترده‌نویسی شده و دارای آزمون‌های تکراری و پراکندگی موضوع‌ها و مطالب مکرر است، برتری چشمگیر دارد. ازاین‌رو، کتابی آسان‌خوان برای دانشجویان پزشکی پارسی‌خوان تا پیش از شکل‌گیری پزشکی نوین و آغاز به کار دارالفنون بوده است.

بیان روان، شیوا، ناخسته‌کننده دانشجویان و کامل بودن کتاب با دربرگیری بخش نظری و عملی (کارد دستی / کارد پزشکی) از دانش پزشکی، دندان‌پزشکی و داروسازی از کلیات پزشکی، داروهای تکی و ترکیبی و شناخت بیماری‌ها، تب‌ها، زخم و شکستگی‌ها، انگیزه‌ای شد که دربار فرمانروایان پارسی دوست، دستور رونویسی آن را به خوشنویسان بدهند و خود پزشکان نیز سهمی بسیار بزرگ در رونویسی و پخش گسترده آن داشته باشند، ولی از آنجاکه حجیم و گسترده‌نویسی شده بود، گاهی نسخه‌ها ناقص می‌ماند یا در چندین جلد گرد می‌آمد و در بسیاری از موارد مجلدات از هم جدا می‌ماندند و یا یک و چند جلد از آن مجموعه گم می‌شد که خود شاخصی دیگر برای ثبت جهانی این اثر است.

جرجانی با آنکه زبان عربی را همانند پارسی می‌دانست، در شرایط روز تازی‌نویسی، ذخیره را به پارسی نوشت تا هم‌زبانان او بتوانند از آن بهره بیشتری ببرند. او برای اثبات توانایی خود در دانستن و نگارش به زبان عربی، در سال‌های پایانی زندگی بخش‌های آغازین ذخیره را به زبان عربی برگرداند که نسخه آن هنوز در دسترس پژوهشگران پزشکی است.

ترجمه همه کتاب ذخیره و یا بخش‌هایی از آن به زبان‌های دیگر نیز نمایشگر ویژگی دیگری از ارزش‌های این کتاب و کاربرد آن در سراسر آسیا، جنوب اروپا و شمال آفریقا به شمار می‌آید.

نسخه‌های ذخیره

شمارگان نسخه‌های ذخیره بدون چکیده‌ها، ترجمه‌ها و تتمه‌ها، پیرامون سیصد و پنجاه و اندی نسخه در کتابخانه‌های سراسر جهان است که سی‌وپنج نسخه آن در ترکیه و بیش از ۲۵۴ نسخه در ایران و پیرامون شصت و اندی نسخه در سایر نقاط جهان نگه‌داری می‌شود.

پنج نسخه بسیار ارزشمند از آن در کتابخانه سپهسالار است، ارزشمندترین آن نسخه ۷۹۶ است که در جولای ۲۰۱۳ / خرداد ۱۳۹۲ جهانی شد.

۱- رونویسی این نسخه با خامه نسخ زیبا و خوانای نیکروز فرزند خضرشاه با آوازه قطب کرمانی انجام گرفته است. او رونویسی را در روز آدینه ۲۵ شعبان ۲۸۷۰^ه در ۳۸۱ برگ ۳۷ سطری، به اندازه ۳۲×۱۷ سانتی‌متر به پایان رساند. بیشتر برگه‌ها با رنگ‌های گوناگون زر، سرخ، زرد و تیره، جدول‌بندی، عنوان‌بندی و خطاطی شده است. هر برگه، جدولی زر و لاجورد دارد. او ذخیره خوارزمشاهی را به سفارش شاهزاده‌ای از دربار دودمان شروان‌شاهان رونویسی کرده و کوشش و تلاش بسیاری برای تذهیب، جدول‌بندی، شمسه‌نگاری، زیبانویسی، درست‌نویسی و خوانانویسی آن کرد، چون پیشکش به خزانه شاهی بود.

۲- چندین نگاره شکل هندسی از حالت قرار گرفتن درزهای میان استخوان‌های جمجمه، مانند درز پس‌سری، درز پیشانی، درز میانی، درز لامی، لانه و جایگاه دندان در آرواره بالا و پایین.

۳- دارای چهار نگاره بسیار زیبا، روشن‌گر و عرف‌شکن روزگار از اندام آدمی است:

- یکی برای استخوان‌شناسی؛
- دیگری برای ماهیچه‌شناسی؛
- سومی همه اعصاب جفتی مغز و اعصاب جفتی نخاعی و همه رشته‌های انتهایی اعصاب؛

- چهارمی همه رشته‌های اصلی و فرعی سرخرگ‌ها و سیاه‌رگ‌ها.

رونویسگر تنها در نسخه ذخیره سپهسالار، خود را قطب کرمانی می‌شناساند، ولی چگونگی پیوند او با شهر کرمان آشکار نیست. به هر رو، نیکروز به اندازه‌ای بلندآوازه بوده است که از سرزمین دور قفقاز با چند هزار کیلومتر فاصله، رونویسی کتاب سنگین و حجیم ذخیره برای خزانه شاهی را بدو می‌دهند.

او سیزده سال پس از رونویسی بسیار زیبا و نقاشی‌گونه ذخیره، چندین نسخه دیگر را رونویسی می‌کند، از جمله دو نسخه نفیس از کتاب کیمیای سعادت محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق.) در شیراز.

افتادگی نسخه

افتادگی این نسخه از اواخر فصل نخستین، باب نخستین، جزو سوم، گفتار چهاردهم کتاب ششم آخرین واژه «و سماق» تا واژه «قطران» از اواخر باب دوم گفتار شانزدهم از کتاب ششم ذخیره، پیرامون ۱۶ تا ۲۵ برگ قطع رحلی دیده می‌شود.

شکل داروهای کاربردی

ایاره/ایارج: داروهایی روان ساز برای بهبود گوارش، به گونه حب، شربت، سرشته، پودر؛
بخور: داروهایی که بخار و یا دود آن به رخساره و یا اندامی رسانده می‌شود.
پادزهر/ترياق: داروهایی برای رویارویی با نیش زدگی، گازگرفتگی و هر زهر خوردنی،
مالیدنی و پوشیدنی؛

پلیته/فتیله: داروهایی که با پنبه یا لته‌ای دربینی و یا درون زخم و یا در گوش می‌گذارند؛
جوارشن/گوارشن: داروهایی برای درمان دستگاه گوارش، به گونه شربت، سرشته،

پودر؛

حب: دارویی خشک شده به اندازه یک عدس؛

حسو/حساء: سوپ و شوربای درمانی؛

حقنه: داروهایی که آبکی اند و با ابزار ویژه، درون سوراخ نشیمنگاه یا واژن و یا

نرینه می‌کنند؛

دهن/روغن: روغن برخی داروها که برای درمان گروهی از بیماری به کار می‌برد؛

ذرور: داروی گردگونه که در دهان و یا بینی می‌پراکنند؛

سقوط: داروهای آبکی به بینی کشیدنی؛

سفوف: داروهای گردگونه که با کف دست در دهان می‌پراکنند؛

سنون: دندان شویه، به گونه خمیر و سرشته، پودر و گرد و یا آبکی؛

شربت، شراب: داروی آبکی نوشیدنی؛

شموم: داروهای بوییدنی برخاسته از هر داروی تکی و ترکیبی؛

شیاف: داروی نرم و گاهی روان برای مالیدن به چشم و یا گذاشتن در واژن یا

سوراخ نشیمنگاه؛

ضماد: داروهای گذاشتنی بر روی اندام آسیب دیده؛

طبخ/پخته: داروهای پختنی؛

طلا: دارویی آبکی تر از مرهم که بر روی اندام آسیب دیده می‌مالند؛

عطوس: داروهای به بینی کشیدنی عطسه‌آور؛

غالیه: خوشبوکننده‌ها؛

غراغر: داروی آبکی برای دهان شویه کردن؛
غسول: داروهایی که برای شستن تن و یا یک اندام به کار برده می‌شود؛
فرزجه / پرزجه: داروهایی که بر روی پنبه یا تکه پارچه می‌نهند و بانوان از راه واژن به خود برمی‌گیرند؛
قرص: دارویی خشک شده بزرگ‌تر از حبّ؛
قطور: داروهایی که قطره‌قطره در چشم؛ یا گوش می‌چکانند؛
گُماد: داروی کمپرس‌گذاری بر روی اندام آسیب‌دیده؛
لعوق: داروی لیسکی که با لیس زدن به کار برده می‌شود؛
مضامض: داروهای آبکی ریخته در دهان، دهان‌گردان؛
معجون: داروی سرشتنی جهت مالیدن و یا گذاشتن بر روی تن؛
نطول: داروهای آبکی ریختنی بر روی اندام آسیب‌دیده.

پارسی‌نویسی سَره در ذخیره

ا

آب = بول / آب اناردان / آب‌دان = مثانه / آب دهان / آب زن / ابریشم / آبستن / آب‌کامه / آب‌کسنه / آب‌گذاشتن دندان / آبگینه / آبله / آب‌نشستن / آبی = گلابی / آتش / آتش پارسی = بیماری / آرد / ارزیز / آروغ / آروغ‌ترش / از بیماری برخاسته = ناچه / ازار / ازجی = ارخی / آرخ = ثلول / اره = منشار / آزمودن / اسپغول / اسپیدبا / استار / استخوانک خُرد / استواری گردن / اسفاناخ / اسفرم / اسفرغم / اسفند / اسفیداج ارزیز - اسپیداک ارزیز / اسقیل = پیاز دشتی / اشتالنگ / اشتر / اشترغاز / اشنه / اشنان / آفت / آفتاب / افتادن / آفریدگار / آفرینش / افشرده / افشره / افشره‌گوز / آلو / آلوبا / آماس / آماس سرد / آماس سست = رخو / آماس گرم / آماس نرم = ورم رخو / آمله / آمیخته، آمیختن / اناربا / انار دانک ترش / انجیر / اندام / اندرون / انکاته = اسقاط / انگبین / انگدان / انگزد / انگزه / انگشت نر = ابهام / انگشت خُرد / انگشت میانگین / آواز / آواز باریک / اوقیه، وقیه / آویزان / آهستگی / آهک / آهو / آهین / ایاره بزرگ.

ب

بادام گوز هند / بادروگ / بادگرفتن زنان / بادناک / بادیان، باذیان / باذرنگ / باردانک / بارزد / بارنگ / باریک آواز / بازآمدن بیماری = نکس / بازآوردن نیرو / بازپسین / بازجستن / بازدارنده = رادع / بازداشتن آبستنی / بازنگرانیدن / بازو / باسور / باقلی / بالیدن / بامداد / بان = زبان گنجشک / ببیزند / بپزند / بچگان / بچه افکندن = سقط /

بچه ناپروورده از وی بیفتد = اسقاط / برآمدن خون از گلو / برآمدن دندان / برخاستن خانه چشم / برخاستن نرینه = نعوظ / برسام / برسان کسی / برسوین / برگ مورد / برماه = مُثقب / برنج / برنگ کابلی / بر و سینه / بر هم زدن دندان / بریان / بریون = قوبا / بریریون / بزرگی / بزغاله / بسایند / بسباسه / بلبله / بناگوش / بُن دندان / بندگان / بنگ / بنفشه / بوره / بوستان / بوشنجه = پادزهر و تریاق / بوی / بویایی / بوی دهان خوش کند / بهار / بهر / بهمان و فلان / بهره / بهک = بهق، بیماری پوستی / بهمبازی نخاع / بی خبر کردن دندان / بیخ سوسن بیرزد / بیرون خاستن چشم / بیداری / بیامیزند / بیزیدن / بیماری کهن / بیماری‌های تیز = امراض الحادة / بینایی / بینی.

پ

پاتبله / پاتبله سنگین / پادزهر / پادشاه / پارسی / پاره‌استخوان / پاره پوست = خراطه / پاره‌های پیوند = لواحق / پاشنه / پاک کردن / پاکیزه / پالودن، پالاییدن / پالوده / پانید / پایچه، پاچه / پاییز / پختن / پدید / پرداختن از / پرستک = پرستوک، خطاف / پرسیاوشان / پروردن / پزاندن / پزاندن / پست = تلخان، سوبق / پستان / پس گردن / پشت / پشت‌مازه / پشه / پلپل = فلفل / پلپل سیاه / پلک / پلنگ / پلیته = فتیله / پنبه / پودنه / پوره‌کردن / پوست تُنک / پوسیدن = عفونت / پهلوی / پهلوی بر زمین نهادن / پهلوی مهره / پهن / پیاز دشتی / پیاز کوهی / پیاز نرگس / پیر، پیران، پیری / پیکان رویین / پیل پا = داء الفیل / پیلگون / پیه نهنگ.

ت

تابستان / تابه / تار / تاریکی چشم / تازگی / تازی / تاسه / تب / تباشیر = طباشیر / تباه / تباهی / تب خال / تب وبایی / تخم خیار / تذرو / تر = تازه / تراک = صدغ / ترانگبین / تربد / ترشۀ ترنج / ترشی / تُرف با / ترکیدن لب / ترنج، ترنگ / تری = رطوبت / ترینه با / تلخ = تلخ / تشنگی / تلخان = سوبق / تُلک با / تن / تن‌آبادان / تندرستی / تُنک / تنگ / توت = میوه / توتیا / توفال مس / تهیگاه / تهی گشتن / تیرگی / تیره / تیشو.

ج

جانور / جایگاه ابروان / جرانیدن دندان = ساییدن / جستن / جغرات با / جفت / جگر / جمره = سنگ‌ریزه / جنباندن / جنبان گشتن / جنبیدن دندان / جوال دوز / جو سوخته / جویا.

چ

چاه / چرب کردن / چربی / چرز = هویره / چشم سرمازده / چکانیدن / چکندر / چنبر گردن = ترقوه / چندل = صندل / چنگال / چوب‌خوار = موریانه / چهره / خارپشت / خارش / خار

مهره / خاریدن / خاولنجان / خایه / خایه چهارپایان / خایه مرغ / خاییدن / ختمی =
 خطمی / خداوند / خداوند درد / خر / خراش / خرتوت = درخت / خرد دندان / خرد
 شوریده / خردمند / خُرده / خُردی / خُرفه / خرک شانه = عَیْرُ الکتف / خرگوش / خرما
 / خرمای هندی / خزان / خزندگان / خسبیدن / خسرودار = دارو / خشک / خشکار /
 خشک‌رنده = حصفه / خشکی / خشم / خلنده / خنب، خنبه = خم، کوزه / خنده /
 خنک / خواب / خورده شدن دندان / خوره / خوره گوشت بُن دندان / خوک = خنازیر
 / خون از گلو بر آمدن = نفت الدم / خون آمدن از بُن دندان / خوی / خیارچنبر / خیار
 بازرنگ / خیارچنبر / خیارشنبر = فلوس / خیربوا = هل.

د

دارپلپ / دارچینی / دارو / داروی آزموده / داروی آمیخته / داروی تیز = حاد / داروی
 روشنایی / داروی کاواکی / دارویی که دندان بیف کند / داغ گذاشتن / دانگ / دبه =
 قیله و فتق / دبیله = آماس خیارکی / درازی بیماری / درازی نفزاید / در بستر میزیدن =
 شب‌اداری / درست / دست‌کاری = جراحی / درخمی / دَرَد / دُردی / درز / درشتی /
 درم‌سنگ / دُشخوار / درگرساں / دل = قلب / دلتنگی / دم / دم زدن / دمی‌دگی دهان /
 دندان / دندان آسیاب / دندان‌خانه = لُحی / دندان فزونی / دوتو کردن زبان / دوختن /
 دود / دوغ‌با / دهان‌گرفتن / دیگ‌بردیگ = مرهم / دیوانگی / دیگ مسین / دیوچه = زالو.

ر

راستاراست / راستین / راسن = ابن‌عرس / رامک / راوند / رتیل / رخساره / رستن /
 رسیدگی / رشته ریسمان پنبه / رگ جان = وداچ / رگ زدن / رنج / رنجه / رنگ / رنگ
 بگردیدن، رنگ بگرداند / رنگرزان / روباه / روز / روزگار / روغن / روغن گاو کهن / رویاننده
 / روزکور / روغن کوهان شتر / روغن گُل / روی / روی سوخته / ریزیدن دندان / ریزیدن
 مژگان / ریسمان / ریش / ریش‌پلید = خوره / ریم / ریوند.

ز

زاگ بلورین / زاگ سیاه / زاگ کفشگران / زالو / زان مهر / زر / زراوند‌گرد / زرد / زردۀ
 خایه مرغ / زردآلو / زردچوبه / زرشک / زرشک‌با / زفان / زبان / زفر = دهان؛ یا فک / زن،
 زنان / زنجبیل، زنجبیل / زنخدان / زندرون = اندرون / زندگی / زنگاری / زوفای تر / زهر
 / زهره / زیان / زیره / زیره‌با / ژاله.

س

ساری = پرنده / سان / سایه / سبک‌سازی / سپرز = طحال / سپستان، سفستان /

سپندان / سپید / سپیداب / ارزیز / سپیدار / سپیده اندر چشم / سپیده خایه مرغ / ستبر / ستیر = وزن / سخن گفتن / سداب، سذاب / سرپستان = حله‌الندی / سرپهلو = شرسوف / سرد / سرسام / سرشته / سرکه‌با / سرگران / سرگین / سرگین خر / سرفه / سرمورچه / سرمک، سرمق / سرمه / سرنج / سرون = شاخ / سریشم / کفشگران / سریشم / کمانگران / سرین / سستی بند / سستی زفان / سفال چینی / سفالین / سفستان = سپستان / شک / سک‌با؛ سکره = سکرجه، وزن / سکره چشم / سکنگین / سکوره / سگ دیوانه = سگ هار / سماق / سماق با / شم بز سوخته / سنباده / سنجد / سماروغ / سود / سودن، سوده / سوراخ / سوراخ بینی / سوخته / سوزش آب‌تاختن = حرقة البول / سوزش زفان / سونش مس / سیب / سیر = گیاه؛ سیر = وزن؛ سیر = ناگرسنه / سیم / سیماب گشته / سیمین.

ش

شاخ / شاخه / شادکام / شادنج، شاه‌دانه / شانه = کتف / شاهسپرم / شب / شبانگاه / شبرم / شب‌کوری / شبیار = دارویی که شب یار بیمار است / شپش / شتالنگ / شخار / شربت، شراب غوره / شربنه / شُش / شفتالو / شکر / شلماب = شلغم آب / شوربا / شیشه = بادکش / شکستگی منه و دندان‌خانه / شکسته‌بندی ورداد / شکم / شکمه سرد / شکبه / شنگرف / شنوایی / شوخ دندان / شوخ‌خانه مگس انگبین / شونیز = سیاه‌دانه / شهدانه / شیرپخت / شیر.

غ

غر = قیله، فتق / غُرب = بیماری چشم / غوره / غوره‌با.

ف

فام = رنگ / فراخ / فراشا = قشعیره / فرازکردن / فرازگرفتن / فرازی گردن / فراشتکاری / فراموشتکاری / فربه‌کننده / فرغار = خسیانندن / فرود آرد / فرود آمدن کام / فرود آمدن مهره / فرودین / فروزند / فروسوین / فروگرفتن زبان اندر سخن گفتن = متممه فروزدن / فزونی = زیادی / فسریدن / فشاردگی / فک برسوین / فک فروسوین / فلان و بهمان / فلنجشک، فلنجمشک / فلوس / فوفل = پوپل / قیر خم شراب.

ک

کارد چوبین / کاسنی / کاکیان = قرط / کام / کام فرودآمده / کاو = مقعر / کاواکی / کبابه / کبک / کبوتریچه / کبودفام / کثیرا / کر / کرا شاید / کرانه / کرانه شاید / کرباسه / کرت / کرسنه / کرم روده / کرمازو / کزدم / کست = قسط، دارو و وزن / کُشته، کُشتن / کشک

جو / کشکاب / کشنه / کفتار / کفتگی لب / کفچه / کفچه آهنین / کفک / کفک خیار
 بادرنگ / کلنگ = پرنده / کنجاره / کُندر گداختنی = علك البطم / کُندس، کندش / کُند
 شدن دندان / کنگر / کنگرزد / کودک / کوژگشتن لب / کوفته / کوفتگی / کوک = خس =
 کاهو / کوه / کهربا = کاهربا / کهن / کهنه / کهورسک = عنب الثعلب / کی = که / کیک =
 برگوث / کیکیز = جرجیر.

گل

گاو / گاوزبان / گاورس / گاوشیر = جاوشیر / اوْمهره / گاه‌گاه / گداختن / گدازش و کاهش
 = ذبول / گذر = ثقبه / گرانی زفان / گراییدن / گربه / گردانیدن / گرد چشم / گردن /
 گردنای زانو / گرده = کلیه / گرسنگی گاو = اشتهاى سیری ناپذیر / گرفته شدن آواز / گرگ
 دیوانه = هار / گرم / گریه / گریستن / گرمابه / گرمابه بی آب = سونا / گری / گز / گزمازو /
 گزیدگی / گزیدن / گزیدن = گزینش / گزش / گساردن / گساریدن / گشاد / گشادگی سینه
 / گشادماندن دهان / گشانیده / گشنیز / گفتار / گلاب / گل انگبین / گل ارمنی / گل
 پاکیزه = طین الحُر / گلخن / گل سرخ / گلنار / گل نیشابوری = طین الأكل / گل شکر /
 گند / گندم / گندمه = ثلولول / گندنا = تره / گنجشک / گنده / گنگی = لالی / گوارشن /
 گوارشی آزموده / گوز = جوز / گوزبوا / گوزن / گوژ = محدب / گوساله / گوش / گوشت /
 گوشت فروشود / گوشت فزونی / گوشه / گوگرد / گوهر / لاغرشدن / لاغری / لاژورد / لب
 / کوفتگی لب = ترک لب / لختی / لرز / لغزاننده / لوبا / لیز.

م

مادگی / مادینه / مازو / مالیدن / مامیران / ماندگی = إعیاء / ماه / ماهی شور / ماهیچه
 / مرتک / مرد، مردان، مردم / مرداسنگ / مرزنگوش، مرزنجوش / مرغ خانگی / مرگ
 / مزه / مزگان / مشک / مگس / مغز بادام تلخ / ملاذه = لهات / ملکا ذرور / من = وزن
 / منش گشتن / منه = آرواره / مو / مور / مورچه پرنده / مورد / موردانه = تخم ماززیون
 / مورشارج، مورشرج، موسرچ، موسره / موش / موم زرد / موی فزونی / مهره گردن /
 میانگاه / میبه، می به / میزدن = پیشاب کردن / می به / می سوسن / میویز، میویزک.

ن

ناخن / ناخنه = طرفه / ناخوش / نارپوست / ناردانک / ناسوخته / ناسور / ناشتا / ناگاه
 / نارمشک / نان / نان تابکی / نان خواه / نان خورش / ناخوش یافتن / نان کماج / نان
 میده / نخست / نخودآب / نرگس / نرمی / نرینه / نشاسته / نشستنگاه = مقعد / نمک
 سوخته / نمکسود / نمکه = سنگ نمکی / نوشادر / نهنگ / نیش دندان / نیشکر / نیکو
 رنگ / نیمانیم / نیمبرشت / نیم دانگ / نیمه گرم.

وردینه / وزق، وزغ = ضفدع / وقیه / وکش [رویه‌ی] شیر / هار / هال، هل / هزار اسپند / هزارفشان / هفته / همگنان / هموار / همی ساید / همی بالد / هندوان / یوز.

منابع جرجانی

جرجانی منابع خود را در کتاب ذخیره هرچند بسیار کمتر از رازی در کتاب الحاوی فی الطب و الصيدنة ابوریحان بیرونی یاد می‌کند، ولی ارجاع‌دهی او بسیار بیشتر از ابن سینا در قانون فی الطب است. بیشترین بخش ارجاعات او در باب‌های شناساندن داروهای تکی و خوراکی، سپس کلیات پزشکی، به‌ویژه بخش آناتومی و کالبدشناسی است. ارجاعات او که دربرگیرنده نام‌های عام، نام کتاب به‌تنهایی و نام کسان از یونان، روم، مصر، هند، ایران و دیگر بخش‌های جهان اسلام است به ترتیب الفبایی چنین است:

ابن ابی صادق نیشابوری، خواجه رئیس ابوالقاسم عبدالرحمان ابن ابی صادق نیشابوری، استاد پزشکی جرجانی است که او را با کتاب‌های جالینوس بیشتر همراه کرد. ابن سراپیون، ابن سینا، خواجه بوعلی، وردی ابوعلی؛ ابن ماسویه (ابوزکریا یوحنا فرزند ماسویه)؛ ابوالحسن ترنجی طبری صاحب المعالجات؛ ابوزید (حنین فرزند اسحاق عبادی، ۱۹۴ - ۲۶۴ ق.)؛ ابوماهر طبیب (موسی فرزند یوسف سیار شیرازی (درگذشته، ۳۵۰ ق.)؛ احمد فرخ (استاد جرجانی در مباحث چشم‌پزشکی)؛ ارسطاطالیس؛ ارکانانیس، ارجیجانس؛ اریباسیوس؛ طلی؛ اسقلیبادس؛ اسکندر؛ اهرن [قس]؛ یقراط؛ بهرامی؛ پولس، فولس؛ ثابت فرزند قره (صابئی حرانی، ۲۲۱ - ۳۰۰ ق.)؛ جالینوس؛ جورجیس؛ دیسقوریدوس، دیاسقوریدوس؛ رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا؛ روفس (افسوسی)؛ ساهر (یوسف یهودی)؛ سابور بن سهل (شاپور فرزند سهل کوسه، سده ۳ ق.)؛ سلمویه؛ صاحب کامل الصناعة (علی فرزند عباس مجوسی، سده ۴ ق.)؛ علی بن زین (علی فرزند سهل ربن طبری)؛ علی فرزند عیسی [کحال]؛ عیسی صهاربخت؛ قسطا فرزند لوقا بعلبکی (زنده در: ۲۹۰ ق.)؛ کتاب ادویه مفرده؛ کتاب اقرافادین سابور فرزند سهل؛ کتاب الحاوی فی الطب رازی؛ کتاب العلل و الأعراض جالینوس؛ کتاب تذکره الکحالین؛ کتاب جوامع جالینوس؛ کتاب حفظ الصحة جرجانی؛ کتاب حفظ الصحة، جالینوس؛ کتاب حمیات؛ کتاب حيلة البرء، جالینوس؛ کتاب شرح تشریح جالینوس، ابن ابی صادق نیشابوری؛ کتاب شرح کتاب جالینوس، ابن ابی صادق نیشابوری؛ کتاب شرح منافع الأعضاء جالینوس، ابن ابی صادق نیشابوری؛ کتاب عمل التشریح، جالینوس؛ کتاب عمل تشریح الأعضاء جالینوس؛ کتاب قانون فی الطب ابن سینا؛ کتاب قرابادین قدیم؛ کتاب ماء الشعیر جالینوس؛ کتاب معالجات جرجانی (کتاب جداگانه و

یا بخشی از همین کتاب ذخیره است)؛ کتاب منافع الأعضاء جالینوس؛ کندی؛ لوغادیا؛ ماسرجویه؛ مثرودیطوس؛ هرمس؛ یوحنا سرافیون و ...

منابع

- ابن ابی اصیبعه، احمد بن قاسم (۱۳۹۳). عیون الأنباء فی الطبقات الأطباء. به کوشش نزار رضا. ترجمه محمدابراهیم ذاکر. تهران: مؤسسه گیاه درمانی ایران.
- ابن اسفندیار، محمد بن حسن (۱۳۲۰). تاریخ طبرستان. تصحیح و مقدمه نگاری عباس اقبال. تهران، بی نا.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۸۵۳ - ۱۸۵۸). رحلة ابن بطوطه: تحفة النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار. پاریس.
- — (۱۹۲۷). رحلة ابن بطوطه. فؤاد افرام بستانی. بی جا، بی نا.
- — (۱۹۷۲). رحلة ابن بطوطه. علی منتصر کتانی. بی جا، بی نا.
- — (۱۹۷۷). رحلة ابن بطوطه. به کوشش عبدالهادی تازی. مغرب: فاس.
- — (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه. ترجمه محمد علی موحد. تهران: آگاه.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳). رگ شناسی یا رساله در نبض. به کوشش محمد مشکوة. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابومنصور علی الهروی، موفق الدین (۱۳۴۶). الأبنیة عن الحقائق الأدویة یا روضة الأئس و منفعة النفس. پژوهش احمد بهمنیار و حسین محبوبی اردکانی. تهران: دانشگاه تهران.
- اخوینی بخاری، ابوبکر ربیع بن احمد (۱۳۴۴). هدایة المتعلمین فی الطب. به کوشش جلال متینی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ارجح، اکرم؛ هادیان، فریده؛ سلطانی فر، صدیقه؛ چهره خند، زهرا (۱۳۷۱). کتاب شناسی نسخ خطی پزشکی ایران. زیر نظر رضا خانی جزینی. تهران: موزه، کتابخانه و مرکز اسناد کتابخانه ملی ایران.
- استوری، چارلز آمبروز (۱۳۶۲). ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری. ترجمه به روسی: یوری. آ. برگل، ترجمه به فارسی:یحیی آریان پور و دیگران، تحریر احمد منزوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بروکلمان، کارل (۱۹۴۳ - ۱۹۴۹). تاریخ الادب العربی. لیدن.
- بیهقی، علی بن زید (۱۳۵۹ ق.). تاریخ حکماء الإسلام یا تتمه صوان الحکمة. لاهور، بی نا.
- — (۱۳۹۰). تتمه صوان الحکمة. تصحیح شفیع محمد. مقدمه محمد مهدی اصفهانی. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- جرجانی، اسماعیل بن حسن (۱۳۸۴). الأغراض الطبیة و المباحث العلیاییة. به کوشش حسن تاج بخش. تهران: دانشگاه تهران.
- — (۱۳۶۹). خفی علایی؛ الخفیة العلیاییة. به کوشش محمود نجم آبادی. تهران: انتشارات روزنامه اطلاعات.
- —. ذخیره خوارزمشاهی. نسخه شماره ۷۹۶؛ ۷۹۴؛ ۷۹۱؛ ۷۳۷۲؛ فارسی هود.
- — (۱۳۵۵). ذخیره خوارزمشاهی. به کوشش علی اکبر سعیدی سیرجانی. چاپ عکسی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- — (۱۳۸۰ - ۱۳۸۴). ذخیره خوارزمشاهی. به کوشش محمدرضا محرری. تهران: فرهنگستان علوم پزشکی ایران.
- — (۱۳۹۰). ذخیره خوارزمشاهی. چاپ عکسی. تهران: امیرکبیر.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۹۴۱ - ۱۹۴۳). کشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون. تصحیح محمد شرف الدین یالتقیا و رفعت بیلگد کلیسلی و همکاری اسماعیل صایب سنجر. استانبول.

- - (۱۳۸۷ ق.). تهران: کتابفروشی اسلامیة و جعفری تبریزی.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی بکر (۱۸۵۷). تاریخ گزیده. به کوشش باریه دومنار. لندن.
- - (۱۹۱۰). تاریخ گزیده. به کوشش ادوارد براون. لیدن.
- - (۱۳۶۳). تاریخ گزیده. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۸۶۶. ۱۸۷۳). معجم البلدان. لایپزیک.
- - (۱۳۸۰). معجم البلدان. ترجمه علینقی منزوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۲۶۳ ق.). حبیب السیر فی أخبار أفراد البشر. چاپ سنگی. بمبئی.
- - (۱۲۷۲ ق.). حبیب السیر فی أخبار أفراد البشر. چاپ سنگی. تهران.
- - (۱۳۵۳). حبیب السیر فی أخبار أفراد البشر. مقدمه جلال الدین همایی. تهران: خیام.
- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۳۲). فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکات به کتابخانه دانشگاه تهران. جلد سوم. تهران: دانشگاه تهران.
- دانش پژوه، محمدتقی؛ علمی انواری، بهاء الدین (۱۳۵۹). فهرست کتاب های خطی کتابخانه مجلس سنا. چاپ اول. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تهران: دانشگاه تهران.
- دانش پژوه محمدتقی؛ افشار ایرج (۱۳۴۳). «درباره نسخه های خطی» در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. دفتر سوم.
- درایتی، مصطفی (۱۳۷۹). فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- درنبرگ، هارتویگ (۱۹۰۳). نسخه های خطی عربی اسکوریا. پاریس: بی نا.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد (۱۳۹۵ ق.). التخبیر فی المعجم الکبیر. به کوشش منیره ناجی سالم. بغداد: مطبعة الارشاد.
- زنوزی تبریزی، عبدالحسین خان (۱۳۸۸). مطرح الانظار فی تراجم أطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار. به کوشش میرهاشم محدث. تهران: مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی، دانشگاه شهید بهشتی.
- سیری در سه قرن دانش دندان پزشکی ایران (۱۳۸۹). تهران: انتشارات مرکز اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه شهید بهشتی با همکاری انجمن دندان پزشکی.
- شهرزوری، محمد بن محمود (۲۰۰۷). تاریخ الحكماء قبل ظهور الاسلام و بعده یا نزهة الأرواح و روضة الأفراح. پژوهش ابوشویرب، عبدالکریم، داربیلیون. پاریس.
- طاهرک، بروسه لی محمد (۱۹۱۵. ۱۹۲۴). عثمانلی مؤلفری. بی جا. وزارت معارف، مطبعة عامره.
- الطهرانی، آقابزرگ (۱۳۱۵). الذریعة إلى تصانیف الشيعة. ج ۲. نجف: مطبعة الغری.
- - (۱۳۴۰). الذریعة إلى تصانیف الشيعة. مقدمه، تصحیح و تحقیق علینقی منزوی. ج ۱۲. تهران: دانشگاه تهران.
- - (۱۳۵۳). الذریعة إلى تصانیف الشيعة. مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی. ج ۲۲. تهران: چاپخانه اسلامیة.
- - (۱۳۵۷). الذریعة إلى تصانیف الشيعة. مقدمه نگاری، تصحیح و تحقیق علینقی منزوی. ج ۲۵. تهران: چاپخانه اسلامیة.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ (۱۳۷۹). تاریخ نوشته های جغرافیایی در جهان اسلام. ترجمه ابو القاسم پابنده. تهران: علمی و فرهنگی.

- محقق، مهدی (۱۳۸۲). «سید اسماعیل فرزند حسین جرجانی» در یادگار. تهران: دانشگاه تهران.
- محمد، کردعلی (۱۹۴۶). مطبوعات المجمع العلمی العربی بدمشق. دمشق: مطبعة العربی.
- منتجب‌الدین منشی یزدی، ناصرالدین (۱۳۸۹). درة الاخبار و لمعة الانوار (برگردان فارسی تئمة صوان الحکمة). تصحیح و تحقیق علی اوجبی. تهران: حکمت.
- منزوی، احمد؛ حجتی، محمدباقر (۱۳۱۵؛ ۱۳۵۲؛ ۱۳۶۴؛ ۱۳۶۹). فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی. زیرنظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه. جلد یکم، کتاب‌های عربی و ترکی. تهران: بی‌نا.
- منزوی، احمد (۱۳۷۹). فهرستواره کتاب‌های فارسی. جلد پنجم بخش پزشکی، دانش‌های تجربی از طبیعی، پزشکی، داروسازی و کیمیا. تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- منزوی، علینقی؛ دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۶). فهرست کتابخانه سپهسالار. بخش چهارم. تهران: دانشگاه تهران.
- میرعثمان، علی‌خان بهادر (۱۳۵۷). فهرست مشروح بعض کتب نفیسه قلمیه مخزونه کتب خانه آصفیه سرکار عالی. هند: حیدرآباد، دکن.
- میسری (۱۳۶۶). دانشنامه در علم پزشکی. تصحیح برات زنجانی. تهران: دانشگاه تهران.
- نفیسی، سعید (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری. تهران: کتابفروشی فروغی.

